

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Історичний факультет
Кафедра всесвітньої історії

Дипломна робота

(бакалавра)

з теми: **«КОНСТИТУЦІЙНИЙ РУХ В ЯПОНІІ ТА ПРИЙНЯТТЯ
КОНСТИТУЦІЇ 1889 РОКУ»**

Виконала: студентка 4 курсу,
групи Ist1-B18
історичного факультету
(денна форма навчання)
спеціальності 014 Середня освіта (Історія)
Єпіфанова Олександра Олександрівна

Керівник: **Степанков В. С.**,
доктор історичних наук, професор

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ.....	7
1.1. Історіографія проблеми	7
1.2. Джерельна база.....	12
РОЗДІЛ 2. ЗАРОДЖЕННЯ КОНСТИТУЦІЙНОГО РУХУ ТА ЙОГО РОЛЬ У МОДЕРНІЗАЦІЇ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ ЯПОНІЇ	16
2.1. Причини та передумови конституційного руху.....	16
2.2. Розгортання «Руху за свободу і народні права» та його мета. «Трактат про шлях Володаря» Тіба Такусабуро	20
2.3. Перші конституційні проекти: «Іцїкаїті» Т. Такасабуро та інших авторів та їх суспільно-політичне значення	25
РОЗДІЛ 3. РОЗРОБКА КОНСТИТУЦІЇ, ЇЇ ЗАТВЕРДЖЕННЯ ІМПЕРАТОРОМ І ПРОГОЛОШЕННЯ 1 ЛЮТОГО 1889 РОКУ	31
3.1. Урядова місія Іто Хіробумі до Європи (березень 1882 – серпень 1883 рр.): мета та результати.....	31
3.2. Особливості розробки Конституції Іто Хіробумі (серпень 1883 – квітень 1888 рр.).....	34
3.3. Затвердження проєкту Конституції, її проголошення 11 лютого 1889 р. та набуття чинності 1890 р.	38
РОЗДІЛ 4. «КОНСТИТУЦІЯ ВЕЛИКОГО ЯПОНСЬКОГО ІМПЕРАТОРА»: НАЙВАЖЛИВІША ПОЛІТИЧНА РЕФОРМА ДОБИ МЕЙДЗІ.....	42
4.1. Обґрунтування основ правової системи інститутів політичної сили країни.....	42

4.2. Формування правових функцій нової моделі японського соціуму та основні представництва демократичних та ліберальних прав і свобод «підданих імператора»	46
ВИСНОВКИ	50
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	53
ДОДАТКИ.....	59

ВСТУП

Актуальність теми. Японія на сучасному етапі розвитку є передовою державою, її здобутки - це результат постійного вдосконалення правової та соціальної структури. Актуальним для сьогодення залишається питання модернізації в країнах, що розвиваються, в цьому значенні важливим є звернення до досвіду Японії, яка пройшла довгий шлях кардинальних змін, використовуючи здобутки інших держав для побудови ефективної правової системи.

Наразі в історичній науці перебіг конституційного руху в Японії протягом епохи Мейдзі мало висвітлений, тому виникає актуальність вивчення цієї проблематики, дослідження якої допоможе сформуванню уявлення про комплексний процес модернізації держави, висвітлення механізмів проведення реформ управління та визначення наслідки таких змін.

Об'єкт дослідження - політичні перетворення в Японії епохи Мейдзі.

Предметом дослідження є особливості розвитку руху, розробка й прийняття Конституції та її прикметні риси.

Хронологічні межі роботи - нижня межа роботи торкається 1868 р., коли було оголошено про початок епохи Мейдзі та започаткований курс на модернізацію держави; до верхньої межі роботи відноситься 1889 рік, коли було проголошено «Конституцію Великого японського імператора» (11 лютого 1889 р.).

Географічні межі роботи - територія, яка охоплює весь Японський архіпелаг.

Мета роботи - на основі наявних джерел та літератури з'ясувати причини зародження конституційного руху в Японії, особливості його розвитку, прийняття Конституції та вплив на формування модерної моделі японської політичної системи та соціуму.

Завдання роботи:

- визначити причини та передумови конституційного руху в Японії;
- висвітлити розгортання «Руху за свободу і народні права» та його політичну спрямованість;
- охарактеризувати зміст перших конституційних проєктів, розроблених представниками конституційного руху;
- в'яснити роль І. Хіробумі у розробці проєкту Конституції впродовж 1883-1888 р.;
- показати процес затвердження проєкту Конституції та її прийняття у лютому 1889 р.;
- проаналізувати зміст Конституції 1889 р.;
- з'ясувати її значимість у формуванні нової моделі японської політичної системи.

Методи дослідження. При проведенні даного дослідження використовувалися основоположні принципи об'єктивізму, історизму, науковості, системності, конкретності та всебічності розкриття подій. Вони дозволили, по-перше, дослідити перебіг конституційного руху впродовж 1860-1880 рр. у Японії. По-друге, забезпечили логічний виклад матеріалу з використанням фактів, виявити передумови та причини виникнення конституційного руху, критично використати джерельну базу, наукові праці та з'ясувати погляди істориків на досліджувану проблему. Окрім того, у роботі було використано історичні та загальнонаукові методи дослідження. Так, за допомогою аналізу та синтезу вдалося проаналізувати джерела та на їх основі вивчити різні факти, дати їм характеристику. За допомогою методу узагальнення було розглянуто сукупність різних аспектів діяльності конституційного руху, а також вивести обґрунтовані висновки.

Суто історичними методами, а саме: історико-генетичний, історико-системний було вивчено діяльність конституційного руху в Японії. Завдяки, історико-генетичному методу було розкрито причинно-наслідкові зв'язки процесу модернізації в Японії та початку конституційного руху. Історико-

системний метод дозволив комплексно розглянути, відтворивши особливості та розвиток, діяльність між конституційним рухом та владою, що розкриває повноцінну картину модернізації держави в сфері державного устрою та його функціонування.

Апробація результатів дослідження. Проблематика епохи Мейдзі відображена у Звітній науковій конференції (Кам'янець-Подільський, 2022).

Публікації. Результати дослідження проблеми відображені у статті, яка включена до Збірника наукових праць студентів і магістрантів Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Практичне значення роботи полягає у тому, що одержані результати дослідження можуть бути використані науково-педагогічними працівниками у ЗВО у розробці лекцій; застосовані вчителями історії в загальноосвітніх школах під час вивчення періоду Мейдзі, а також при підготовці студентами до семінарських занять з нової історії країн Азії та Африки, написання рефератів, статей, кваліфікаційних робіт тощо.

Структура роботи зумовлена метою і завданнями, має такий вигляд: вступ, 4 розділи, висновки, список використаних джерел (13 позицій) та літератури (46 позицій). Загальний обсяг роботи складає 59 сторінок, з яких основний текст становить 49 сторінок.

ВИСНОВКИ

У результаті дослідження проблематики встановлено, на сучасному етапі діяльність конституційного руху вивчені не у повній мірі. Недостатньо розглянутими залишаються питання причин і перебігу «Руху за свободу і народні права», наслідків його діяльності, розробки Конституції впродовж серпня 1883 - квітня 1888 рр. та розкриття ходу подій під час засідання Таємної ради.

Основою роботи є джерельна база, що складається численних законів, указів, декретів, промов, клятв імператора, зміст яких розкривають діяльність влади протягом 1868-1890 рр., також, під час дослідження проблеми залучались джерела конституційних проєктів діячів конституційного руху. Критичний аналіз дав можливість дійти до аргументованих висновків, розкрити уявлення інтелігенції про їхнє бачення майбутньої конституційної перебудови країни.

Встановлено, що конституційний рух розгорнув свою діяльність відразу після початку епохи Мейдзі, поштовхом для його активізації стало оголошення «Клятви П'яти пунктів», зміст якої перетворився на легітимну і програмну основу просвітителів. Спонукали до пришвидшення руху ряд причин: засилля чиновницького апарату, відсутність реальної влади імператора, ігнорування владою настроїв невеликої кількості населення, переважно, інтелігенції, про негайне введення парламенту та виборів до них. Ліберальні настрої швидко поширювалися серед міського та сільського населення, особливо, в центральних районах Японії, яке страждало від економічних наслідків політики уряду, активно до його складу вливалися колишні самураї.

З'ясовано, що 1870-ті рр. в Японії з'являється перші конституційні рухи: «Рух за свободу і народні права», джерелом формування яких стали учасники інших культурних товариств, вчителі, письменники, колишні самураї. Із виникненням руху розпочинається активна фаза діяльності їх учасників, так в січні 1874 р. самурайська опозиція, на чолі з Ітагакі Тайске (1836-1919) і Гото Седзіро (1838-1897) подали в січні 1874 р. уряду петицію «Про заснування парламенту, який обирається народом», де розкривають проблеми існуючої

правової системи та дають поради по її вирішенню. Іншою формою діяльності учасників «Руху за свободу і народні права» була пропагандистська та освітня робота представників конституційного руху, вони стали найпопулярнішим та найефективнішим способом поширення класичних ліберальних ідей серед мас.

Учасники конституційного руху викладали свої думки в конституційних проєктах, які різнилися за своїм змістом у вирішенні питання місця і ролі імператора у новій правовій системі. Одним із перших свій проєкт представив Івакура Томомі, де основою був прусський конституційний досвід, в якому парламент не відігравав провідну роль у вирішенні політичних питань. Але при цьому, прусська конституція надає імператору більшої адміністративної влади. Івакура Томомі вважав, що Японія має взяти три моменти із пруської конституції: імператор має право призначати та звільняти міністрів, відсутність колективної відповідальності міністрів, вирішення питань збільшення податку залишається за урядом. Своє бачення конституційного укладу виклав Тіба Такусабуру у конституційному проєкті «Іцїкаїті». В його проєкті імператору відводилась центральна роль, він мав широкі адміністративні, судові, законодавчі права, але його владу обмежував парламент (Сенат), який складався з Палати представників та Генро, які обиралися шляхом народних виборів. Т. Такусабуру був першим хто проголосив демократичні права і свободи для японців, які захищалися законом.

Встановлено, що активна робота конституційного руху не дозволила ігнорувати бажання населення та зречення своїх політичних обіцянь, змусила владу розпочати на офіційному рівні створення Конституції. Для цього було вирішено направити в урядову поїздку Іто Хіробумі до Європи, який на той час був одним із ключових діячів в уряді. Протягом березня 1882 - серпня 1883 рр. Іто Хіробумі і його помічники вивчали європейські конституції в Берліні, Лондоні, Відні, Парижі, за її підсумками учасники сформули теоретичний досвід та визначити вектори роботи у плані розробки конституційного проєкту. Ідейним і активним учасником підготовки країни до конституційної форми правління був Іто Хіробумі: по-перше, він здійснив реорганізацію старої системи

уряду, створивши кабінети міністерств, котрі призначатися за рекомендацією прем'єр-міністра; по-друге, просував ідею прусського варіанту конституції для Японії.

Після складання орієнтованого тексту Конституції відбулося засідання Таємної ради, метою якої було проаналізувати та затвердити положення. Робота Таємної ради закінчилась в грудні 1888 р., але Іто вирішив внести корективи до статей, які конкретизували сутність імператора в новій правовій системі, і тільки після цього подав Конституцію на підпис імператору. Конституції було урочисто оголошено 11 лютого 1889 р., а юридична чинність наступила 29 листопада 1890 р., коли було відкрито перше засідання парламенту.

Доведено, що «Конституція Великого японського імператора» 1889 р. поєднувала в собі риси традиціоналізму та європейські правові норми, за формою правління Японія перетворювалася у конституційну монархію, де імператор виступав центральною фігурою держави. Підкреслювалася його теократична складова, що є виявом японської культури. Конституція проголошувала абсолютний характер влади імператора, до його компетенції належали законодавчі права, статочне право схвалення і оприлюднення законів, але його влада обмежувалась урядом, який він частково контролював, бо формував Палату перів. Однак, у створеній правовій системі виконавча влада домінувала над іншими гілками, всю владу в уряді перейняв Кабінет міністрів. Конституція 1889 р. сформувала нову модель японського соціуму, відкривши шлях до проголошення демократичних прав і свобод, які в минулі десятиліття всіляко заборонялися, проголосили особистісні права японців.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА:

1. Брун Б.И. Японская конституция / пер. с нем. Н.И. Секерина. Санкт-Петербург : Общественная польза, 1905. 48 с.
2. Стед А. Японцы и Японии / пер. с англ. М.А. Шрейдер и С.Г. Займовского; Под ред., с предисл. и примеч. Д.И. Шрейдера. Санкт-Петербург : Просвещение, 1906. 605 с.
3. Hirobumi I. Commentaries on the constitution of the Empire of Japan: 2nd ed. / translated by Miyoji I. Tokyo : Chu-o Daigaku (Central University), 1906. 310 p.
4. Japan's Constitution of 1889 Historical. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Japan_1889.pdf?lang=en (дата звернення: 23.11.2021).
5. Memorial on the Establishment of a Representative Assembly, 1874. URL: https://laits.utexas.edu/~mr56267/HIST_341_materials/Pages/Itagaki_1874_petition.html (дата звернення: 23.11.2021).
6. The Charter Oath (of the Meiji Restoration), 1868. URL: http://afe.easia.columbia.edu/ps/japan/charter_oath_1868.pdf (дата звернення: 23.11.2021).
7. The Constitution of the Empire of Japan (1889). URL: <https://history.hanover.edu/texts/1889con.html> (дата звернення: 23.11.2021).
8. 憲法中綱領之議 岩公上奏 (Конституційний проєкт Івакури Томомі). URL: <https://dl.ndl.go.jp/info:ndljp/pid/3860373> (дата звернення: 11.04.2022).
9. 五日市憲法草案 現代語訳 「第一篇 国帝」 (Конституція «Іцїкаїті». Розділ 1 «Імператор»). URL:

https://archives.library.akiruno.tokyo.jp/about/souan/genndai_1-2/ (дата звернення: 11.04.2022).

10. 五日市憲法草案 現代語訳 「第三篇 立法権」 (Конституція «Цікаїті». Розділ 3 «Законодавчі права»). URL: https://archives.library.akiruno.tokyo.jp/about/souan/genndai_3-1/ (дата звернення: 23.11.2021).

11. 五日市憲法草案 現代語訳 「第二篇 公法」 (Конституція «Цікаїті». Розділ 2 «Публічне право»). URL: https://archives.library.akiruno.tokyo.jp/about/souan/genndai_2-1/ (дата звернення: 23.11.2021).

12. 五日市憲法草案について (Конституційний проєкт «Цікаїті»). URL: <https://archives.library.akiruno.tokyo.jp/about/souan/> (дата звернення: 11.04.2022).

13. 日本国憲按 (Конституційний проєкт Генроїну 1876 р.). URL: <https://dl.ndl.go.jp/info:ndljp/pid/3860371/2> (дата звернення: 11.04.2022).

ЛІТЕРАТУРА

Монографії:

14. Богданович Т.А. Очерки из прошлого и настоящего Японии. Москва : Монолит-Евролинц-Традиция. 2002. URL: <http://shounen.ru/story/japhistory2.shtml> (дата звернення: 23.11.2021).

15. Гришелева Л.Д. Формирование японской национальной культуры (конец XVI - начало XX века). Москва : Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1986. 286 с.

16. Ежегодник Япония / глав. ред. Стрельцов Д.В. Москва : АИРО—XXI, 2018. 432 с. илл. 20 стр.

17. Еремин В.Н. История правовой системы Японии. Москва : РОССПЭН, 2010. 293 с.

18. Из истории общественной мысли Японии XVII - XIX вв. Москва : Наука. Главная редакция восточной литературы, 1990. 213 с.
19. История Востока : у 6 т. / гл. редкол.: Р.Б. Рыбаков. Москва : Восточная литература, 1995. Т. 4. Восток в новое время (конец XVIII - начало XX в.) : Кн. 2 / отв. ред. Л.Б. Алаев. 2005. 574 с.: карты.
20. Конрад Н.И. Япония. Народ и государство. Москва : Издательство Монолит-Евролинц-Традиция. 2002. URL: <http://shounen.ru/story/japhistory3.shtml> (дата звернения: 23.11.2021).
21. Мак-Клейн Джеймс Л. Япония. От сегуната Токугавы - в XXI век / пер. с англ. Е.А. Красулина. Москва : Астрель, 2011. 895 с.: ил.
22. Михайлова Ю.Д. Общественно-политическая мысль Японии 60-80-е годы XIX в. Москва : Наука. Главная редакция восточной литературы, 1991. 216 с.
23. Норман Г. Возникновение современного государства в Японии / пер. с англ. П.П. Топеха. Москва : Восточная литература, 1961. 296 с.
24. Ричард Теймс. Япония. История страны. URL: https://historylib.org/historybooks/Richard-Teyms_УАрониya--Istoriya-strany-/ (дата звернения: 23.11.2021).
25. Япония: 150 лет революции Мэйдзи. Исследования российских и зарубежных учёных, посвящённые 150-ой годовщине революции Мэйдзи [«Issues Of Japanology = Вопросы японоведения» №7]. Санкт-Петербург : Art-xpress, 2018. 849 с.
26. Akita G. Foundations of constitutional government in modern Japan, 1868-1900. Cambridge, Mass : Harvard University Press, 1967. 285 p.
27. Kazuhiro T. The Meiji Constitution : the Japanese experience of the West and the shaping of the modern state / translated by David Noble. Tokyo : Publisher: International House of Japan, 2007. 220 p.
28. Keene D. Emperor of Japan: Meiji and His World, 1852-1912. Columbia : Columbia University Press, 2005. 928 p.

29. Röhl W. History of Law in Japan since 1868. Leiden : Brill, 2005. 848 p.

30. The Cambridge history of Japan : in 6 vol. General editors: John Whitney Hall, Marius B. Jansen, Madoka Kanai, Denis Twitchett. Cambridge : Cambridge University Press, 1989. Vol. 5. The Nineteenth Century / edited by Marius B. Jansen, 1989. 812 p.

Статті:

31. Єпіфанова О. Поїздка Іто Хіробумі до Європи та її історичне значення // Збірник наукових праць студентів та магістрантів Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2022. Вип. 16. С.

32. Мар'янюк О.В. Реставрація Мейдзі 1868 р.: буржуазна революція чи формування абсолютистського режиму. *Наукові праці*. 2010. Том 121. Вип. 108. С. 142-145.

33. Ушенко Д.О. Контент-аналіз конституції Японської імперії 1889 року. *Історіосфера. Цивілізаційні проблеми нової та новітньої історії*. 2017. С. 133-140.

34. Верисоцкая Е.В. Общественно-политические взгляды японских интеллектуалов в конце XIX века (80-90-е годы). *Известия Восточного института*. 2003. № 7. С. 48-61.

35. Кузнецов С.И. Ито Хиробуми и создание современной Японии. *Вестник Иркутского государственного технического университета*. 2005. № 3 (23). С. 30-34.

36. Ларионова А.Н. «Движение за свободу и народные права» и первые проекты конституции Японии. *Вестник РГГУ. Серия «Литературоведение. Языкознание. Культурология»*. 2016. (11) С. 101-109.

37. Совастеев В.В. Хиробуми Ито в интерьере японской истории.
URL:

http://web.archive.org/web/20050502210547/http://www.japantoday.ru/znakjap/history/pdf/Sovasteev_35.pdf (дата звернення: 23.11.2021).

38. Совастеев В.В. Либерализм в Японии. *Россия и АТР*. 2004. С. 28-45.

39. Совастеев В.В., Жучкова С.М. Влияние прусского опыта государственного строительства на политическое развитие Японии. *Россия и АТР*. 1999. С. 81-86.

40. Bertolini E. Western and Japanese constitutional thought in the shaping of the role of the Japanese emperor in the 1889 and 1946 constitutions. *Bocconi University*. 2018. No. 19. P. 641-668.

41. Casenote. Individual Civil Liberties and the Japanese Constitution. *Tulsa Law Review*. 1979. Vol. 13. Issue 3. P.1-42.

42. Colegrove K. The Japanese Constitution. *The American Political Science Review*. 1937. Vol. 31. No. 6. P. 1027-1049.

43. Hatano S. The Building of the Meiji State and Constitutional Government. *Japan Review*. 2018. Vol. 2 No. 2. P. 11-22.

44. Iyenaga T. The Constitutional Development of Japan 1863-1881. *Dodo Press*. 2007. P. 1-32.

45. Kazuhiro T. Itō Hirobumi - Japan's First Prime Minister and Father of the Meiji Constitution. URL: <http://surl.li/bsylv> (дата звернення: 11.04.2022).

46. Kokaze H. The Political Space of Meiji 22 (1889): The Promulgation of the Constitution and the Birth of the Nation. *Japan Review*. 2011. No. 23. P. 119-141.

47. Maki J.M. The Japanese constitutional style. *Washington Law Review*. 1968. Vol. 43. No 5. P. 893-929.

48. Malcolm G.A. The Constitution of the Empire of Japan. *Michigan Law Review*. 1920. Vol. 19. No 1. P. 62-72.

49. Michael R. Jiyu minken: the freedom and people's rights movement. URL: <https://www.libertarianism.org/columns/jiyu-minken-freedom-peoples-rights-movement> (дата звернення: 23.11.2021).

50. Devine R. The Way of the King. An Early Meiji Essay on Government. *Monumenta Nipponica*. Vol. 34. No. 1. 1979. P. 49-72.

51. Sumikawa S. The Meiji restoration: roots of Modern Japan. 1999. *Asia*. No. 163 P. 1-18.

Автореферати дисертацій та рецензії:

52. Жучкова С.М. Внутриполитическое развитие Японии в конце XIX - начале XX века: дис. канд. ист. наук. Владивосток : Дальневосточный государственный университет, 2000. 195 с.

Підручники, посібники:

53. Графский В.Г. Всеобщая история права и государства: учеб. 2-е изд., перераб. и доп. Москва : Норма, 2007. 752 с.

54. Кузнецов Ю.Д., Навлицкая Г.Б. История Японии: учеб. для студ. вузов, обучающихся по спец. «История» Москва : Высшая школа. 1988. 432 с.

55. Мельянцева, В.А. Новая история стран Азии и Африки: учеб. для студентов высших учебных заведений / под ред. А.М. Родригеса: в 3 ч. Москва : Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2017. Ч. 1. 400 с.

56. Очерки новой истории Японии (1640-1917) / отв. ред. А.Л. Гальперин. Москва : Восточная литература, 1958. 598 с.

57. Политическая система современной Японии: учеб. пособие для студентов вузов / под ред. Д.В. Стрельцова. Москва : Аспект Пресс, 2013. 384 с.

58. Прудников М.Н. История государства и права зарубежных стран : учебник для бакалавров. Изд. 6-е, перераб. и доп. Москва : Юрайт, 2013. 811 с.

59. Henshall K.G. A History of Japan: From Stone Age to Superpower. London : Palgrave Macmillan, 2004. 271 p.